

אידיאל והגשמתו – היחס המשתנה אל הקיבוץ בספרות הישראלית

אין כלל וויכוח על הקביעה, כי חשיבותו האיכותית של הקיבוץ בהווה ובקיום הישראלי, עולה עשרה מונים על חשיבותו הכמותית. סבורני, שאפשר לומר ללא חשש של הגזמה, כי הקיבוץ הוא הפרסוניפיקציה של המושג המופשט של הישראליות. זוהי צורת חיים ישראלית טהורה, שאין למצוא כמותה בשום ארץ אחרת; בשל כך הופך הקיבוץ לא פעם לחלון ראווה כלפי חוץ ולסלע מחלוקת כלפי פנים. המטען האמוציונאלי העומד מאחורי המינוח "קיבוץ" הוא עצום; לא פעם משמש הקיבוץ כקנה מידה למצוי ולרצוי; אין כמעט ישראלי בעל הכרה שלא התלבט אי-פעם בשאלת ההצטרפות לקיבוץ. דורות של צעירים חונכו בשם האידיאל של ההתיישבות הקיבוצית. רבים ממנהיגי העם היו, או הווים, בני קיבוצים. אופייני הדבר, עד כמה אנשים הזרים לרוח הארץ טועים בהערכת הקיבוץ; – הוכחה נוספת לישראליות המושלמת של דפוס חיים זה. עובדה, עוד לפני כמה שנים אפשר היה להיתקל אצל תיירים בשאלות על החיים השיתופיים בקיבוץ – כלומר, האם הנשים הן רכוש הכלל, בפרט כשהן יפות וצעירות.

אך אין זאת אומרת, כי כולם ראו תמיד את הקיבוץ כסלית שכולה תכלת. אין אצלנו, ולא היתה אצלנו מעולם, ספרות פרוגרמאטית המחייבת את הסופר, את הוגה הדיעות, את האזרח. רובם של הסופרים שכתבו על הקיבוץ – ורבים מאוד הסופרים שכתבו עליו – לא כתבו שירי הלל ושבח, אלא השתמשו במידה של ביקורת. ואין הביקורת נחלתם של הצעירים בלבד, של אלה האומרים "ציונות" במרכאות. סופר וותיק כדוד מלץ כתב התקפות חריפות מאוד על הקיבוץ, ועוד נחזור לזאת. גם אין לומר, שהיחס אל הקיבוץ, הן מצד האנשים שבחוץ ואפילו מצד האנשים שבפנים, היה אחיד בכל התקופות. "משבר המדינה" שפקד אותנו, כלומר, מהפכת הערכים שחלה אצלנו בעקבות הקמת המדינה, לא פסח גם על הקיבוץ. היה כאן שינוי יסודי של סולם ערכים אידיאלי, כלכלי, סוציאלי, כשכל האספקטים הללו קשורים האחד בשני. כל התפישה הכלכלית נשתנתה. האידיאל בהא הידועה, השיבה אל עבודת האדמה ואל עבודת הכפיים, שוב אינו יכול לעמוד ללא שינוי במסגרת ההתפתחות הכלכלית. בעקבות תהליכים אלה חלה לפני שנים מספר תמורה חריפה למדי אצל הקהל ביחס אל

הקיבוץ. נשמעו טענות מטענות שונות. האדם הממוצע ברחוב בא אל ההתיישבות העובדת בטענה מוזרה למדי: נשמעו דיבורים, שהקיבוץ שוב אינו אידיאליסטי כפי שהיה, שרמת המחיה הממוצעת עלתה אף בקיבוצים. טענה יומרנית קצת, אם היא מושמעת על-ידי קהל שרמת חייו שלו עלתה מעל כל המשוער מאז קום המדינה. בעצם טיעון זה בא דווקא להוכיח, בדרך השלילה, עד כמה היה הקיבוץ מכובד בעיני אנשים סתם. כי אלה ביקשו מחברי הקיבוץ להגשים בצורת חייהם את כל השאיפות הנעלות שהם עצמם לא יכלו לעמוד בהן; על אנשי הקיבוץ לחיות בתנאי מינימום ולהינזר מכל הנאה כלכלית, כדי לשכך את מצפונם של אלה, שלא יצאו להתיישבות. כמובן, לא כל הטענות היו מסוג זה. אנשי המדעים המדויקים וההיגיון טענו, שהמציאות הישראלית שינתה את פניה, והקיבוץ הוא מוסד מיושן. עיקר הטענות היו כלכליות. הרעיון שריחף לפני עיני המייסדים הראשונים, ארץ מכוסה קיבוצים, מושבים וכפרים, נדחה לגמרי על ידי הסוציולוגים ואנשי הכלכלה והסטטיסטיקה המודרנית. הייצור התעשייתי דחק את עבודת האדמה, המיכון דחק את עבודת הכפיים, הריכוזים העירוניים הגדולים, היעילים והצפופים דחקו את היישוב הכפרי, שמטבע בריאתו חייב הוא להיות דליל יותר. הייתי מבקשת להדגיש, שמרביתן של הטענות של החוגים האמונים על האידיאל החלוצי כנגד הצעירים הציניים, דור האספרסו, המקילים על עצמם ופורקים עול ומוסר – היו טענות שטחיות, שקבעו תופעה אך לא התחשבו בשורשיה. אותם צעירים, שביקשו עתה ללמוד ולהשתלם ולתפוש עמדה, ולא ללכת להתיישבות, – לא היו גרועים מן הדור שקדם להם; אחר מלחמת ששת הימים אפשר לומר זאת בביטחון. הצעירים לא המציאו את המרד, ולא היו ציניים במיוחד; מבלי לעמוד על כך בעצמם, ביטאו התפתחות כלכלית שעברה דרך כל שכבות החברה הישראלית. מובן שהקיבוצים עצמם נאלצו לצעוד עם הזמן. גם בהם עבר הדגש מחקלאות לתעשייה; התעשייה הביאה עמה מיכון ושימוש בעבודה שכירה; הוויכוחים שליוו התפתחות זו בכל שלביה היו מכאיבים ונוקבים. בכלל, הוויכוחים על מהותו ומטרתו של הקיבוץ היו מאז ומתמיד בראש הרשימה; עד אחרי מלחמת ששת הימים, שבעקבותיה צצו ועלו הוויכוחים על ארץ-ישראל השלמה, על שלום תמורת שטחים, וכיוצא באלה.

ומוזר למדי: מלחמת ששת הימים החלה להפיח רוח חדשה באידיאלים ישנים. התנחלות הספר, שנדחקה לשולי המחשבה, שוב חזרה להכרה מליאה. המושגים של התיישבות וכיבוש האדמה והארץ שוב קיבלו מובן חדש, בלתי

צפוי עד כה. התהליך הוא עתה רק בתחילתו; ומטבעה של המילה הכתובה שהיא מפגרת אחר הלך הרוח של הרחוב; אך סימפטומטי הוא הדבר, שעיתון שהתקיף לא פעם את ההתיישבות הקיבוצית, מדגיש עתה הדגשה יתרה את חשיבותה האיכותית של התיישבות זו, ואת מספר הקרבנות הרבים שלה במלחמה. זוהי, כמובן, התפתחות אשר טרם באה על ביטויה בספרות – מאחר שזו האחרונה כרגיל מפגרת אחר האקטואליה. ברור שגם אין טעם להתנבא מראש על התפתחויות ספרותיות בעתיד. אפשר רק לומר, שאם ההתפתחות המדינית והכלכלית עד כה גררה בעקבותיה שינויים מסויימים בהשקפותיהם של הסופרים, שינויים אשר השתקפו בכתביהם, קיים סיכוי סביר, שגם בעתיד יניבו תהליכים אלה יבול ספרותי.

הקיבוץ זכה לתיאורים נרחבים בספרותנו – בהתאם למשקלו האמוציונאלי במערכת הערכים שלנו. כאמור, אין ספרותנו פרוגרמטיה ואין עינו של הסופר, כרגיל, עיוורת ביחס לפגמים וליקויים המתגלים לו בקיבוץ. כך לפני שנים וכך גם עתה. בכל זאת, דומני שאפשר לסמך, ולו גם בקווים כלליים ביותר, שינוי מסויים ואופייני ביחס אל הקיבוץ. וכל מה שנאמר עד כה, מטרתו בין השאר להביע את ההשקפה, שעדיין אנו נתונים בעיצומו של התהליך, ושניתן להניח, כי עוד נכוננו לנו אפתעות וחידושים. ובמילים אחרות: למרות כל הביקורת על הקיבוץ, היה זה פעם מובן מאליו, כי הקיבוץ בכללותו הוא תופעה חיובית. בשנים האחרונות ניבעו פרצים רציניים למדי בהשקפה מקובלת זו. (ברור שיש, במקרה זה, תמיד יוצאים מן הכלל). וכפי שכבר אמרתי, דעתי היא כי שוב אנו צפויים לשינוי בהשקפה. אך מוטב לנו לפנות אל היצירות עצמן. ארוכה היא הדרך למן "הוא הלך בשדות"¹ ועד ל"ארצות התן"². יש הבדל סימבולי כמעט כבר בצליל כותרות הספרים. אם נתעלם לרגע מן המשמעות הטראגית של השורה "הוא הלך בשדות" כשהיא משובצת בתוך שירו של אלתרמן, הרי ההליכה בשדה מעוררת בדרך האסוציאציה מחשבה על שמש זהובה, שמים כחולים, דגן מוריק או מצהיב; ההליכה בשדות מתקשרת עם היום; עם האור. ואילו הכותרת "ארצות התן" מתקשרת באופן טבעי עם הלילה השחור. יללת התנים בוקעת מן השממה העוינת האורבת מאחורי השדות המעובדים. יללת התנים נוטעת במאזין הרגשת בדידות חריפה, בדידות שאין הקולקטיב המאורגן יכול להשכיחה ולגרשה. ואפילו אנו חוזרים וזוכרים את המובן הטראגי של "הוא הלך בשדות", את כתונת החג שהיא כתונת הקרבן, ואת ההליכה המסתיימת עם כדור עופרת בלב – הרי שגם אז אין התמונה היסודית משתנה. לנער הצועד מתלווה הילת גבורה; השדה אינו מאבד את משמעותו

האמוציונאלית. אמנם, אורי, גיבורו של שמיר, אינו זהה עם הדמות המצטיירת מתוך שורותיו של אלטרמן. יש בו באורי לא מעט מן היהירות, ההתנשאות, חוסר ההתחשבות בזולת, וקלות הדעת. יש בו באורי גם לא מעט מן החיוב – וברגעיו האחרונים הוא מוכיח גבורה עליונה ובוחר במוות על-מנת להציל את פיקודיו.

הקיבוץ, ב"הוא הלך בשדות", משמש כרקע. אורי הוא בן קיבוץ, ועם תחילת הספר חוזר הוא הביתה מבית-הספר החקלאי, שם גמר את לימודיו. כלומר, הקיבוץ ממלא כאן פונקציה טבעית לגמרי של בית; לא מדובר פה כלל בלבטים אידיאולוגיים של הצטרפות לקיבוץ מתוך בחירה. לבטים אלה היו נחלתם של הוריו של אורי, אך שוב אינם נוגעים בבן. אחר הוא המצב ביחס למיקה, שבאה עם קבוצה מילדי טהרן.

"הוא הלך בשדות" אינו הספר הראשון שנכתב על הקיבוץ, או על רקע של חי קיבוץ. בכל זאת נראה לי כי מן הראוי להתחיל דווקא כאן. משה שמיר הוא מן הנציגים המובהקים של מה שנקרא עתה "דור הפלמ"ח". "הוא הלך בשדות", שיצא לאור בשנת 1948, הוא הרומאן הגדול הבשל הראשון של משמרת ספרותית זו – והוא היכה גלים נרחבים עם הופעתו. אפשר היה, אולי, לטעון, כי מן הראוי היה כאן להתחיל עם הסיפור "אפרים חוזר לאספסת"⁽³⁾ לס. יזהר. אולם יזהר אינדיבידואליסט יותר, ומרבה לעסוק בפרובלמטיקה פרטית; הוא נאמן לרוח התקופה בכללותה פחות מאשר שמיר. ברצוני להדגיש כאן, כי איני מתיימרת למסור ניתוח כולל על כל הספרים, או על מרבית הספרים, הדנים בצורה זו או אחרת בנושא הקיבוץ; זהו עניין לספר מקיף ולא למאמר; ברצוני לתת סקירה על שלבים שונים בהתייחסות אל הקיבוץ, שלבים הנראים לי מעניינים אם משום ערכם האמנותי, או הרעיוני, ואם משום הסימפטומאטיות שבהם.

עוד זכור לי היטב קטע אחד מ"הוא הלך בשדות" אשר הופיע בכתב עת לפני הופעת הספר כיחידה שלמה. באותו קטע מסופר על אדם, הנוסע לשדה בטנדר. אין מקום בפנים, אף אחד אינו טורח להזמינו ואף אחד אינו מצטמצם קצת במקומו, או מפגיין סימן כלשהו של אדיבות או התחשבות. זה שנשאר תלוי בחוץ, על המדרגה, חש בחריפות את הרגשת חוסר-השייכות. זוהי אפיזודה שולית בספר; אך מיקה, שהיא אחת הדמויות המרכזיות, אף היא נתקלת פעמים רבות בחומה אטומה; כל מה שבא לו לאורי, יליד הקיבוץ, בקלות ובהיסח הדעת, עולה לה למיקה, הבאה מן החוץ, בקשיי קשיים. מקרים קטנים,

שכשלעצמם אינם בעלי משקל ותשיבות, מצטרפים לשרשרת ארוכה של עלבונות ומחדלים; כגון אותה כוס מי-שתייה, שמיקה אינה מצליחה להשיג. לגבי מיקה, אורי הוא בעל מילת הקסמים שבכוחה לפתוח את השער הנעול.

האיש הנצמד מבחוץ אל מדרגת הטנדר, ממחיש את העובדה שהקיבוץ הוא חברה סגורה, שאינה מקילה עם האדם הבא מן החוץ. אין בתמונה זו, כשלעצמה, שיפוט על עצם מהותו של הקיבוץ. הקיבוץ יכול להיות חברה אידיאליסטית, או, מכל מקום, חברה בעלת ערכים חיוביים – בין אם הוא מקבל את הזר בפנים שוחקות ובין אם הוא מקבל את הזר בפנים זעופות.

לא כך סבור דוד מלץ. לגביו, סגירת השערים בפני המתדפק עליהם, היא עיקר מחדלו של הקיבוץ. "השער נעול"⁴ לדוד מלץ (הוצאת עם עובד, 1959) הנו לכאורה ספר ביקורת חריף על החברה הקיבוצית. אותו מחבר כבר פירסם ב-1945 רומאן על ההווי הקיבוצי, "מעגלות", אשר עורר בשעתו וויכוח סוער, יותר בשל תוכנו הרעיוני מאשר בשל רמתו האמנותית. והנה, הרומאן "השער נעול" הוא תופעה מעניינת ביותר. אם ציינתי בתחילת דברי, שבדרך כלל היה היחס אל הקיבוץ בספרות חיובי, והביקורת הלכה ונתעצמה אצל דור הסופרים הצעירים – הרי ספר זה כאילו בא להוכיח אמת שונה. דוד מלץ אינו שייך לדור הסופרים הצעירים, לא מבחינת הגיל, ולא מבחינת דרכו בכתיבה. ואילו ביקורתו כנגד הקיבוץ היא חריפה למדי.

מן הצורך כאן להתעכב מעט על תוכנו של הספר. "השער נעול" פותח בבואו של משה מאוחד לקבוצה הנמצאת בעמק יזרעאל. זמן העלילה אינו מצויין במפורש, אך לפי כמה סימנים (אוניברסיטה על הר-הצופים, ארץ-ישראל, אם זקנה בעיירה שלוה בפולין) יש לקבוע את התאריך לפני שנת 1939, לפני מלחמת העולם השנייה. ואכן, למרות שהספר לא נכתב באותם ימים, אלא הרבה לאחר מכן, דומה הוא עלינו למיושן. עיקר עניינו של הספר הוא תהיותיו ותעיותיו של משה מאוחד; ובמיוחד – רצונו של משה מאוחד להיקלט בקבוצה כחבר שווה-ערך. אין משה מאוחד מצליח במשימתו זו. המחבר מאשים את הקבוצה בשל כך. כדי להבליט את גורלו של משה מאוחד, מופיעות עוד שתי דמויות שדרכן בקבוצה אינה עולה יפה; ונמשכות הקבלות בין קורות הדמויות השונות. בעוד המחבר מאשים, בעקיפין, את חברי הקבוצה בקהות-הרגש, הרי שאין לומר, כי הוא נוהג עם גיבורו ברוחב לב. משה מאוחד הוא דמות נלעגת. הוא קטן, דקיק, זקנקן של חיש דבוק לו לסנטרו; התנהגותו והליכותו מעוררים צחוק וגיהוך. כאשר נדרש ממנו מאמץ גופני, עוד בולטת העליבות שבו, ורבים בקבוצה שואלים עצמם מדוע זה עזב את האוניברסיטה שעל הר-הצופים ובא

דווקא ליישוב חקלאי, לעסוק בעבודה שהיא למעלה מכוחותיו ושאינה הולמת אותו. כמובן שהאמת היא, שמשה מאוחד לא בא משום אהבה היתה בו לעבודת כפים, שממילא כמעט ואינו מסוגל לה; הוא בא בכוחו של רעיון. עילה ראשונה לבואו לקבוצה משמשים מאמריו של אחד החברים, אברהם חן. על סמך המאמרים שקרא מקווה משה מאוחד, כי באברהם חן ימצא ידיד רוחני. הפניה אל היחיד, אל אברהם חן, אינה עולה יפה יותר מאשר הפניה אל הכלל, אל הקבוצה. כן גם עולים בתוהו גישושיו של משה מאוחד אחר קשרים עם אשה. בלשונו של המחבר, יש כאן כמה שערים, הננעלים בפני הבא להתדפק עליהם. משה מאוחד מחפש את הדרך אל האשה, אל החברה, ואל ידיד בעל הלך מחשבה קרוב לשלו. הוא אינו מצליח במשימתו. השערים ננעלים בפניו אחד אחד, עד שהוא פונה, כאל מפלט אחרון, אל בקבוק ליזול. עלילה זו, לכשעצמה, יכולה היתה למשוך את התעניינותנו ולעורר את השתתפותנו, אילמלא היה הגיבור, משה מאוחד, דמות מגוחכת ועלובה גם יחד. דקיק, קטן, בעל זקן תיש, אינו עשוי למשוך תשומת לבה של אשה, ומה גם ביוצאו לעבוד עבודה גופנית בצידם של גברים איתנים ומאומנים. הנשים עליהן הוא חולם הן מעבר לתחום השגתו: הוא מרבה להגות דווקא בנשים יפות, הדורות ונשואות. לעומת זאת, פרומה הרפתנית, אשה איתנה ואמהית הרוצה להשפיע עליו אהבה, תחילה מתוך רחמנות לחולשותיו ואחר מתוך הערצה לסגולותיו הרוחניות - מעוררת בו סלידה; היחסים ביניהם איך בהם משום סיפוק. החברה הקיבוצית אינה קולטת את משה מאוחד; אך לכשלון זה קדמו כשלונות במקומות אחרים; הגיבור לא נקלט כמורה במושבה, ולא כתלמיד באוניברסיטה; קשה, על כן לבוא בטענות אל הקבוצה. האם האשמה אינה בו, במשה מאוחד? האמנם יש לתלות את הקולר בקבוצה? בגופו הקטן והמכווץ של משה מאוחד שוכנת, אם לא נשמה גדולה, על כל פנים אמביציה לווהסת. ברצונו להורות לבני תמותה את הדרך יבור לו האדם. איך אנו משתכנעים כל עיקר, כי אכן ידען הוא בפילוסופיה ובדרכי ההגות; איך אנו משתכנעים, כי הוא עצמו יודע, מה בכוונתו להורות לאחרים. בהרצאה העושה רושם על החברים, הוא מדבר גבוהה גבוהה על נושאים שברומו של עולם; לשאלה מהי הצעתו הקונקרטיית לשיפור פני המציאות, הוא מציע לייסד חוג לקריאת שפינוזה. שער הידידות אף הוא ננעל בפני הגיבור. אברהם חן, אליו הוא פונה, מסתייג ממנו. דמותו של אברהם חן אינה מתבהרת לו לקורא, והיא מלאה סתירות ותמיהות. הרי זה אדם בעל הופעה ועמדה, כוח עבודה ומחשבה, שתולעת

מכרסמת בליבו והוא הופך לנביא שחורות. יש הסבר מרומז לסבלו: מחלה או חולשה פיזית, וכך נישואין שלא עלו יפה. אלא שרמזים אלה אינם משתלבים יפה בתיאור. מכל מקום, אברהם חן הוא אדם שונה מאוד ממשא מאוחד; ואך תמימות היא לחשוב, כי התרשמות מדברים שבכתב חייבת להביא לידי ידידות של אמת עם הכותב; פנייתו של משה מאוחד לאברהם חן היא פנייה דו-קישוטית ביסודה. נאיבית היא גם אכזבתו של המחבר על כך, שהקבוצה לא השכילה לקבל את משה מאוחד, ולתת טעם ומטרה לחייו; בדרך עקיפין מוכיח כאן דוד מלץ את אהבתו לחיי הקיבוץ, ואת אמונתו היסודית לערכיו: רק מי שסבור, כי אכן הקיבוץ הוא גן עדן עלי אדמות, עלול להתאכזב אם יתברר לו, שיש מקרים בהם החברה הקיבוצית פועלת לפי אינטרסים, ולא לפי אידיאלים. כדי לחזק את טענותיו, מביא הסופר עוד שני מקרים שלא נקלטו בחיי הקבוצה. מקרה אחד הוא מקרה שולי. אשה מכושרת, מוזנחת, בחדשי הריונה האחרונים, מופיעה לפתע. היא לנה בכל מיני פינות מוגנות, ונוטלת לעצמה שיירים בחדר האוכל. החברים מחליטים שאין אפשרות להשאירה במקום, ושהקבוצה אינה חברה לצדקה, ואין ביכולתה לקיים מקרים נצרכים. אליהו הסניטר נרגן על ההחלטה. הוא סבור, שאם זו היתה אשה יפה, היו פני הדברים אחרים. יש עוד מי מן החברים האומר, שהפעם צריך היה לנהוג לפי הלב, ולא לפי ההגיון. ברור שגם המחבר חושב כך. בכל זאת, קשה להוציא על סמך מקרה כזה דין כנגד החברה הקיבוצית. ידועה העובדה, שהקיבוץ בררני מאוד בבחירת החברים – וזה מובן; הרי מדובר כאן לא רק בשכנות בבית, לא רק בשיתוף במקום העבודה, אלא בחיים משותפים; אם אדם הוא מסכן ואומלל, וזקוק לרחמים – אין זאת תמיד ראייה שהוא מתאים לחיי הקיבוץ; שוב, דרישה מעין זו יכולה לבוא רק ממי שבאמת מאמין בקיבוץ כאוטופיה. רק מקרה אחד, הוא מקרהו של אליהו הסניטר, באמת משכנע. אליהו הסניטר שייך לחברי הקבוצה הוותיקים. בשל מום שבו הוא נדחק לשולי החברה ולשולי העשייה. עיקר תפקידו – "סניטר", כלומר, מנקה את המקלחות ובתי השימוש. לאחר שנדחק אליהו, שלא בטובתו, לעבודה מזהמת, שוב אין איש רוצה לגור בקרבתו; מתלוננים על ריח הליזול. בסופו של דבר אליהו מתאבד ע"י שתיית ליזול. בתיאור זה, באמת, יש קיטרוג על הקיבוץ, קיטרוג שהוא תופש הרבה יותר מאשר במקרהו של משה מאוחד. אך בכללותו אין ב"השער נעול" ביקורת משכנעת על הקיבוץ; יש רק דרישות גבוהות מדי.

הנובלה של חנוך ברטוב "לב חכמים"⁽⁵⁾ מתמודדת עם בעיה אנושית כאובה: מקומו של אדם חולה, תשון מרפא, בחברה של אנשים בריאים. העלילה

מתרחשת בקיבוץ. הבעיה הכאובה שהיא נשמתו של הסיפור, היא אמנם כלל-אנושית, אך לובשת צורה מיוחדת להווי הקיבוצי. ברטוב הצליח לשקף בבהירות רבה את האווירה המיוחדת ורקמת היחסים המסובכת שמסביב להתרחשות המרכזית, המשמשת כציר לסיפור. כל כולו של הסיפור הוא מהתלה אכזרית; גרוטסקה עצובה. הוא מתחיל ביום שלפני חג הפורים, עם החזרה הכללית על המחזה אותו עומדים להציג במסיבת פורים; ומסתיים בערב שלאחר מכן, בו לא מתקיימת המסיבה, בשל מות חבר. אותו חבר שנפטר שבעטיו לא נתקיימה המסיבה, אלפרד, היה חולה כרוני. הוא היה החולה של הקיבוץ, החולה בהא הידיעה. מחלתו של אלפרד תחילתה בעבר הרחוק, הזכור רק לוותיקי המקום: "אלפרד הוא מראשוני-הראשונים, אחד מאותו קומץ ילדים שנסתפחו לתנועה לפני עשרים-ושמונה שנים. אבל כשנתגבש מהם וחברים אחרים קיבוץ-העלייה, לפני עשרים-ושתיים שנה, כבר לא היה אלפרד ביניהם. על סף בגרותו, לתדהמת המשפחה והחברים, נתגלה אצלו מום-לב. אין לומר, שלא שמענו על מקרים כאלה, ודווקא בגיל מכריע זה, כשהילד נהפך לגבר, אבל אין דומה "שמענו" לאלפרד, שהיה מן המצויינים שבחברינו - נער גבה-קומה, בן למשפחה משכלת ורגישה, מסור בלב-ונפש לתנועה, מדריך אהוב. ולא רק משום מעמדו בין חברינו. באותם הימים היו - ויותר מהיו, השתוקקו להיות - משפחה אחת, חדשה, יפה, שלמה יותר מן המשפחות היהודיות הבורגניות שהולידו. מבחינה זאת היתה להתגלות חוליו של אלפרד השפעה עמוקה על חברינו, ויחסם לחולה זה לאבן בוחן למהותם האנושית. השכל-הישר חייב את הסתלקותו מקבוצת הצעירים, שהכינו עצמם בכובד-ראש לחיים של התמודדות גופנית ונפשית עם תנאים חלוציים, שכבר בימים ההם ידענו עליהם די בשביל להשיג משהו מחומרתם. אבל בעיני חבריו של אלפרד נראה היה, שבהיכנעם למצוות השכל הישר - זה שכל חייהם צריכים להיות התרסה נגדו - מתנערים הם מעיקרי העיקרים. מן הערבות ההדדית, מן ההידבקות זה בזה לחיים ולמוות, מעצם ההומאניזם החדש, שהוא אחר-ככלות-הכל התכלית האחת של ניסיון אנושי מהפכני זה שלנו. יכולתם של החברים לשאת את חוליו, סיכמו כאיש אחד, הוא מיבחנם הרציני הראשון."

מחלתו של אלפרד, אם כן, ותיקה יותר מן הקיבוץ עצמו. המחלה פגעה בו עוד לפני העלייה על הקרקע. צעירי המקום אינם יכולים כלל לדעת מי היה אלפרד,

כשעוד היה אדם מן היישוב; בטרם הוציאה אותו חולשתו הגופנית ממעגל העשייה והפעולה. ראשוני הראשונים היו אנשי מעט. בינתיים נוספה לקיבוץ ההשלמה הצ'כית; חברים מן הפלמ"ח; ילדים מן המוסד ובניהם של הראשונים עצמם. אותו קומץ ראשוני גדל; עתה הקיבוץ מונה שש-מאות וחמישים נפש. המחבר מדגיש מידי פעם בפעם יחס מספרי משתנה זה, וכוונתו עמו. כי המספרים הללו מעידים, שהקיבוץ כיום אינו יכול להיות זהה עם הקיבוץ של אז; האנשים של היום אינם מסוגלים, בשום פנים ואופן, לפדות את השטרות עליהם נתחייבו בשעתו ראשוני המייסדים: תילי תילים של אידיאלים נשגבים, רצון טוב והקרבה עצמית. מבחינה מסויימת, כמובן, שמר הקיבוץ על התחייבותו. אלפרד, שהוריו לקחו אותו לנאות מרפא שונים, הצטרף כעבור כמה שנים לחבריו שעלו בינתיים על הקרקע. לא בגפו בא, כי אם יחד עם מיטשה. כנראה שהיה בו באלפרד באותם ימים כוח שחשף את הטוב שבבני האדם. שהרי מיטשה, בינה לבין עצמה, החליטה ביחידות מה שהחליטו החברים בצוותא: שלא להפקיר את האדם החולה עד עולם; לטפל בו ולעשות למענו כל מה שניתן, כדי להנעים את גורלו הקשה. התחייבותה של מיטשה קשה יותר, כי עולו של הקיבוץ מתחלק על כתפיים רבות, ועולה של אישה הנשואה לשכיב מרע אינו ניתן לחלוקה. אך נחזור לענייננו: כאמור, עומד הקיבוץ כאילו בהתחייבותו. אלפרד מתקבל לקיבוץ, וחי בו בתנאים מיוחדים. מיום הצטרפותו ועד למועד הסיפור, שבע-עשרה שנה לאחר מכן, כמעט שלא תרם אלפרד יום עבודה מלא לקיבוץ. בתקופות בהן הרגיש טוב, פחות או יותר, עסק בצילום ובעריכת ארכיון הקיבוץ. גם מיטשה יצאה מסידור עבודה קבוע, כדי שתוכל לטפל באלפרד. לא די בכך, הנה לאלפרד ומיטשה הוקצה מקום בבניין הבטון הראשון של הקיבוץ, והם קיבלו שני חדרים – לוקסוס שלא נשמע כמוהו באותם ימים. האם אין זה הרבה? וניתן עוד לשאול – איזו חברה, מחוץ לקיבוץ, היתה עושה מעשה רב כזה למען מישהו – ויהא זה מישהו בעל זכויות ככל שיהיה. אלא שאין הדבר כל כך פשוט. כל מה שמנינו פה, כל התנאים המיוחדים שניתנו לאלפרד, הריהם דברים שבחומר. (מלבד, כמובן, מסירותה של מיטשה, שהיא עניין של הפרט ולא עניין של הכלל). אך מה בענין עצם היחס לאלפרד? וכאן קורה דבר נורא. חברי הקיבוץ היו מוכנים ומזומנים לעשות למען אלפרד "כל מה שיש לאל-ידו של קיבוץ לעשות לחבר, שכל יום של חיים מקרבו אל המוות." אולם אלפרד, שהוא, לפי הגדרת רופאיו, בר-מינן מבחינה קלינית – נשאר בחיים. עשרים-ושמונה שנים חלפו מאז נתלכד הגרעין הראשון. שבע-עשרה שנה חלפו מאז נצטרף אלפרד לקיבוץ שעלה על אדמתו. ואלפרד לא מת.

אלפרד חי. חיים שעל הגבול, חיים של חולה בחברה של בריאים, חיים של מובדל מן העשייה בחברה של עושים ופועלים. מידי שנתיים שלוש היה מקבל התקפת קדחת משונה, שהרופאים לא ידעו לאבחנה. היה מובל באמבולנס לבית החולים, כשהוא קרוב לגטיסה. והיה חוזר מבית החולים, כשהוא מבריא. הגטיסה הממושכת שוב לא היתה בבחינת טרגדיה, כמו מחלתו של הנער הצעיר. הטרגדיה הפכה לפרסה עלובה. ומראה האמבולנס לפני חדרו של אלפרד היה מעורר גיחוך. בית הקברות שליד הקיבוץ החל להתמלא. היו שנפלו במלחמה ובתקריות, היו שנקטלו בתאונות דרכים ועבודה או ממחלה. טמונים היו בבית הקברות צעירים מאלפרד ובריאים מאלפרד. ואלפרד ממשיך להתהלך בין החיים; לעיתים רתוק למיטה ולעיתים מתהלך בחצר המשק. זה לא היה הוגן כלפי חברי הקיבוץ: הם נתחייבו להיטיב עם חבר העומד למות. הם לא לקחו בחשבון חיים ארוכים כל כך. היחס לאלפרד החל להשתנות בהדרגה, ומה הפלא. שוב לא היה בעיני החברים חכם ומלומד וידען, אלא דילטאנט מסכן. אפילו המעט שעשה למען הקיבוץ – הצילומים והארכיון – נפל ערכו בעיני החברים, שראו בו צלם בינוני ובארכיון סתם גבב-ניירות מעלה אבק. וככל שירדה קרנו של אלפרד, כן עלתה קרנה של מיטשה, האשה היפה והנערצה, שוויתרה על הכל למען האיש החולה.

וכך נמשכים הדברים עד מועד התחלת הסיפור, יום אחד לפני הפורים, בעיצומן של ההכנות לחג. כי זו הפעם החליט הקיבוץ לחגוג. בין מלחמה למלחמה, בין אסון לאסון לא נמצא לאנשים זמן מתאים לחגיגה. וזאת הפעם עמד דוב, שניסה ללא הצלחה משך שנים לשכנע מישהו לביים ולהציג מחזה ממחזות הנפל שהירבה לכתוב, – והצליח. דוב מביים הצגה ומארגן מסיבה וגם אלפרד ומיטשה משתתפים. כאשר בלילה שלפני החג אלפרד מקבל את ההתקפה הרגילה שלו ונלקח לבית-החולים, איש אינו מקבל את העניין ברצינות יתרה. אך, כמובן שתמיד פני הדברים הם שונים מן הצפוי מראש. כשם שאלפרד הפתיע את החברים שנים רבות בכך שנשאר בחיים, הנה עתה הוא מפתיע אותם שוב – הוא נפטר במועד הבלתי רצוי ביותר, שיכול היה לבורר לעצמו. בתיאור מסגרת המסיבות, העוטרות את מותו של אלפרד, מוכיח ברטוב את עיקר כשרונו; והוא ההופך את הסיפור לחוויה אמנותית. אלפרד נפטר, כאמור, בדיוק בלילה לפני מסיבת הפורים – המסיבה הראשונה שהקיבוץ תיכננה מזה שנים. ועתה נוצר מצב פאראדוקסאלי לכאורה: כמה מן החברים הוותיקים האחראיים, מאלה שבאמת צר להם על אלפרד – מנסים להעלים מכלל הקיבוץ את הידיעה על מותו. הסיבה להתנהגות מוזרה זו ברורה ביותר: הוותיקים רוצים,

שהמסיבה תתקיים, ושמחת החג תמצא לה אפיק לגיטימי. הם מבקשים להסתיר עד כמה באמת רוב רובו של הקיבוץ אדיש לגורלו של אלפרד. ממילא מובן, שהידיעה שהם מבקשים להעלימה, מגיעה בכל זאת לקיבוץ. כל הששותיהם של הוותיקים מתגשמים. כשם שאלפרד היה מיטרד בחייו, כן הוא מיטרד במותו. כולם צוחקים על הדרך בה מקבל דוב את הידיעה על המוות המבטל את התגיגה, אך בעצם דוב מבטא מה שגם אחרים חושבים; מהיותו טיפש הוא רק אומר בקול רם, מה שהאחרים חושבים להם בסתר:

"האגואיסט הזה! אני לא אסלח לו לאגואיסט הזה, ל ע ו ל ס!"

אימרתו של דוב עוברת מפה לאוזן, והיא העילה הראשונית לצהלה משולחת הרסן, התקופת את מרביתו של הקיבוץ. בערב, לאחר הלוויה, מתאגדים חברי הקיבוץ (להוציא מכלל זה כמה מן הוותיקים) אגודות אגודות בחדריהם, ומכל מקום נישאים גלי צחוק אדירים. כך מתאבל הקיבוץ על מות חבר. הסיפור כתוב בגוף שלישי, ומתאר אנשים שונים. אלפרד, שסביבו מתרקמת העלילה, כמעט ואינו מופיע. הוא רק משמש כקאטאליזטור לתגובותיהם של האנשים האחרים. קשה לומר, כי הסופר מזדהה לגמרי עם גיבור זה או אחר, אך אפשר לומר, שהוא מזדהה בצורה חלקית עם כמה מווחיקי המקום – כמו אברי, המזכיר החברתי שחייו עברו עליו תוך ציפייה עקרה למיטשה; וכמו צבי, המשורר והוגה הדעות של הקיבוץ. זאת אומרת, המחבר מזדהה במידה מסויימת עם שכבת גיל קשישה ממנו עצמו.

האם הסיפור "לב חכמים" הוא ביקורת על הקיבוץ? (השם הוא אירוני; הוא מתבסס על ציטטה מקוהלת – "לב חכמים בבית אבל"; ואילו החברים אינם מתאבלים, אלא צוהלים וחוגגים). לכאורה – שאלה רטורית; הרי אין לומר, שהתנהגות כלל הקיבוץ היא נאה, במקרה זה. ובכל זאת – אין כאן ביקורת מוחצת. במסגרת חברתית אחרת היה לו לאלפרד רע הרבה יותר. המחלה, הזיקנה והמוות הם אויביו של האדם – ואין פלא שהקיבוץ אינו יכול להם. כמו ההספד המשונה של מולה, נציגו של הקיבוץ בתנועה, על ארונו של אלפרד: " --- אלפרד, הלוא אנחנו כולנו כל כך לא שלמים, הלוא בעצם הדיבורים האלה, שאני חזרתי עליהם אלף פעמים ואחת, על האדם השלם, הם פיקציה, הם כמעט שקר אנטי-הומניסטי. ---" והספדו המוזר לא פחות של צבי על קברו הפתוח של אלפרד: " --- אלפרד, אם יאמרו לך, שמידתך הייתה האגואיזם, אמור להם, שאתה חיית עשרים-ושמונה שנים נגד מלאך-המוות. --- אמור להם, שגם אתה, אלפרד, שכל רצונך האדיר היה משוקע בתכלית האחת,

להישאר בחיים, אמור להם, שגם אתה מת. אתה לא היית בעיה חברתית, אתה היית אלפרד. ---"

אזלת היד היא לא של הקיבוץ, כדפוס חברתי. אזלת היד היא של טבע האדם, שאין להשתחרר ממנו. ואין מסגרת חברתית היכולה להגן על האדם עד הסוף.

שונה לגמרי הוא תפקיד הקיבוץ ביצירתו של אהרון מגד, בפרט בספריו הראשונים. מאחר וכבר כתבתי בבמה זו על יצירתו של מגד, ואין ברצוני לחזור על הדברים, אקצר במה שנוגע לעצם היצירה, ואדון רק במה שהוא רלבנטי לגבי הנושא. דומה שאפשר לומר, כי ביצירתו המוקדמת של מגד מהותו של הקיבוץ משתנה בהתאם לקירבתו או לריחוקו. ב"חדווה ואני"⁶, משמש הקיבוץ כזיכרון געגועים לגיבור הראשי. הקיבוץ הוא גן-העדן האבוד, והוא גם המטרה הנכספת, שבסופו של דבר עתיד הגיבור לחזור אליה. לעומת זאת, כמה מן הסיפורים שבקובץ "ישראל חברים"⁷ מספרים על החיים בקיבוץ ממש; כאן נחשפות לעיתים בעיות. לא תמיד; בסיפור כמו "מושיוף ובנו", למשל, הקיבוץ מופיע כמהות חיובית לעומת המהות השלילית אותה מגלם מושיוף. לעומת זאת, ב"בכ"י נתקלים באמת השינה, שאף על פי שבקיבוץ כולם שווים, יש בכל זאת כאלה ששוים פחות. מעמדו של מירטל בקיבוץ אינו מעמד של שווה בין שווים, אלא של נחות דרגה בחברה של בעלי זכויות מלאות. "היו מורגלים במציאותו כבמציאותם של כלים שונים שבחצר שאין איש משגיח בהם, אם לסלקם או לעשות בהם שימוש כלשהו." לא די בכך שמירטל חי לו בשולי החברה, הרי מעמדו עובר בירושה: "יוסי היה דומה במראהו לאמו, אך מאביו ירש את מעמדו בחברה. בבית-הילדים היה מן הנעלבים ואינם עולבים, מסוגר בעצמו ומטרה לפגיעתם של הבריונים שבחבורה. כשבני גילו עסוקים במשחקיהם היה הוא עומד בקרן זוית, אגודלו בפיו, ידו השניה תומכת במרפקו, וצופה בהם מן הצד בעינים עגומות." מירטל האב ויוסי הבן בן הארבע (האם עזבה את הקיבוץ בחיפוש אחר מאהבים) מתנחמים זה בחברת זה על הקיפוח שהוא מנת חלקם הקבועה. לעיתים היה מירטל מרכיב את יוסי על החמור; וזו היתה שעה גדולה לאב ולבן: "יוסי היה יושב על גב החמור ומירטל אוחז באפסר ומהלך לפניו. באותה שעה היה יוסי לובש מלכות. הוא היה מצווה על אביו להוליכו בכל שבילי המחנה למען יראו כל הילדים בכבודו, וממרום שבתו היה צופה בגאווה על חבריו ורואה בקנאתם. כל הדרך, עד חזרתם אל הדיר, היה הבן שותק והיה האב שותק, והיתה זו מעין תהלוכת ניצחון אילמת של מירטל ויוסי במחנה אויביהם. הנה הם עוברים בחוצות העיר הכבושה וכל תושביה משתחוים דום לפניהם."

דימוי הקיבוץ למחנה אויב הוא דימוי קשה – אפילו נאמרים הדברים ביודעין על דרך המליצה. גם בסיפור "ערב עצוב" מרומזים קשיים מסויימים בהווי הקיבוצי. זהו, בעצם, רישום יותר מאשר סיפור. אין כאן עלילה, ולקרא ניתנים רק רמזים ביחס למתרחש. סטולר אינו נכנס לחדר האוכל, למרות שהיה רוצה לאכול לחם בריבה, מכיון שהוא חושש שיוחנך נמצא שם. אין אנו יודעים מיהו יוחנך, ומדוע סטולר נמנע מפגישה אתו, אך העובדה כמות שהיא אינה מעידה על יחסי חברה תקינים. ועוד מהרהר סטולר, שכבר ילך לארוחת ערב יחד עם גניה; "מופלאה היא הרגשת ביטחון זו, שיש בשניים, כאילו מגוננים זה על זה." אם קיים בקיבוץ הצורך בהגנה הדדית זו בתחום המשפחה המצומצמת הרי שאין הכל כתיקונו. אמנם הרגשת הביטחון המיוחדת, שמשפחה מלוכדת נוסכת על בניה, אינה תופעה נדירה, והיא מצויה בכל חברה. אך בשעתו סבורים היו, שהקיבוץ כולו הוא משפחה מלוכדת אחת, שהמימותה מספיקה לכל הפרטים בקירבה, ולחבריה אין צורך בהגנה נוספת. בכל זאת, מסתבר שאין הדבר כך. במרומז אנו שומעים גם על בעיות שיש ליורם, בנם הקטן של סטולר וגניה. מסתבר שיורם נוהג להתקוטט עם ילד בשם גבי בבית-הילדים. כך, אין החיים פשוטים כל כך. בסיפורים אחרים, כמו "בלה, בלה" או "חגה של לאה'לה" משתקפת העובדה, שלא כל הבעיות האישיות באות על פתרוןן באופן אוטומטי במסגרת הקיבוצית. ואילו ב"גרישה פלוטקיין" מופיע זקן תמהוני, גירסה ראשונית של אברשה מן "חחי על המת", שהחלוציות שלו חלוצית כל כך, עד שכנגדה מידתם של יושבי הקיבוצים היא כבר מידת בורגנות.

בכל זאת אין לומר, כי יש כאן ביקורת נוקבת על הקיבוץ. הקיבוץ בכללותו משתקף באור חיובי. הנקודה שביקשנו להבליטה היא, שהקיבוץ מרחוק, ב"חדווה ואני", הוא מהות מושלמת בכל המעלות האפשריות; הקיבוץ מקרוב, ב"ישראל חברים" מפגין תכונות טובות ורעות כאחת. אולם הטוב, ללא ספק, עולה על הרע. ביצירתו המאוחרת יותר של מגד, מצטמצם מקומו של הקיבוץ. עם הופעת ספרו של עמוס עוז "מקום אחר"⁽⁸⁾ סערו הרוחות. עמוס עוז, יליד 1939, הוא הצעיר שבין הסופרים שהזכרתי עד כה. והוא בהכרח רואה את הקיבוץ מנקודת השקפת דור הממשיכים, ולא דור המייסדים. כאמור, רבים שללו את תיאור הקיבוץ שברומאן "מקום אחר". מבחינה מסויימת, הקצף שיצא על הספר מפתיע: הרי אין כלל לומר, כי זוהי הפעם הראשונה שסופר כתב דברי ביקורת על הקיבוץ. כל הסופרים שהזכרתי עד כאן, לא אמרו על

הקיבוץ אך ורק דברי שבח. וכך גם סופרים אחרים, שלא הזכרתי אותם – ואיני מתיימרת להקיף כאן את כל היצירות כולן שנכתבו אי-פעם על הקיבוץ. למעשה, אני מכירה רק אסופת סיפורים אחת, שנתפרסמה בשנים האחרונות, שם מתוארים אנשי הקיבוץ כגזע נעלה, המצטיין בכל מידותיו על פני אנשי העיר; כוונתי ל"כמו שיש ירוק" לעליזה עמיר. ואין לומר, שהשקפה תמימה זו תורמת הרבה לרמתם של הסיפורים. אך שאר הסופרים כאמור, היו תמימים פחות ביחס לתכונות של הגזע האנושי, בין שהוא יושב בקיבוץ ובין שהוא נמצא מחוצה לו. חוזרת השאלה, אם עמוס עוז לא היה הראשון ולא היה היחיד שתאר את הקיבוץ מנקודת ראות אפיקורסית במקצת – מדוע היו כה רבים, שחשו עצמם נפגעים? נראה לי, שעיקר התשובה כלולה כבר במה שאמרתי לפני כן – ביקורתו של עמוס עוז היא ביקורת של דור הממשיכים ולא של דור המייסדים, ועל כן שונה במהותה מביקורתם של הראשונים. במה מתבטא שינוי זה שבמהות, אנסה להבהיר בהמשך דברי. נקודה אחרת היא, לדעתי, שהרוגז לא כוון אל הספר הנכון, כלומר: ביקורת חריפה על הקיבוץ אנו מוצאים בספרו הראשון של עמוס עוז, הלוא הוא קובץ הסיפורים "ארצות התן" (הוצאת אגודת הסופרים ליד הוצאת מסדה, 1965). ואילו הרומאן "מקום אחר" מסתיים באווירה מפויסת ושלווה – אווירה אידילית, אולי אפילו יותר מדי אידילית. הבעיות נפתרות, והגיבורים מוצאים את הדרך ההולמת אותם, את הדרך לעצמם. יש, כמובן, גם הקבלות בין "ארצות התן" ו"מקום אחר". אחת הנקודות הללו היא הופעתם של קבוצות ילדים, הרחוקים מאוד במהותם מן המלאכים הקטנים שאנו מבקשים להאמין בהם. (עמוס עוז עוסק בהוראה; מסתבר שיש לו ניסיון ממקור ראשון). הילדים מופיעים כגוש מפחיד של אכזריות תמימה, חסר הבנה כלפי הזולת ובטוח בעצמו. התיאור השלילי של הילדים כשלעצמו מכיל יסודות של ביקורת כלפי הקיבוץ; שהרי אנשי הקיבוצים הראשונים בטוחים היו, שהקמת מסגרות חברתיות חדשות עתידה לשנות את טבעו של האדם לטובה; ובמילים פשוטות – ילדי הקיבוצים, עליהם מושתת העתיד, חייבים עוד לעלות על הוריהם, מאחר שהם זכו לחינוך ולגידול בתנאים חברתיים טובים יותר מאשר ההורים. והנה אין הדבר כך; ובכמה מקומות בוחר לו עמוס עוז את הצעירים מאוד ואת הזקנים מאוד, על-מנת להפגין את מגבלותיה של המסגרת החברתית הקיבוצית. אפשר לומר כך: הסיפורים שב"ארצות התן" (שהרקע למרביתם הוא הקיבוץ) מסתיימים כולם בנימה של חוסר תקווה וחוסר תוחלת, אכזבה, ייאוש וחידלון. כפי שכבר אמרנו, הרי שמו של הקובץ מעיד משהו על אופיו. יללת התנים,

שהיא נשמעת מידי פעם, כמנגינת לוואי תמידית לסיפורים, עד להגזמה כמעט, יש בה כמה טעמים. מן היללה משתמעת נימה תהומית; יחד עם זאת, הרי זו יללה קולקטיבית, קול המון גדול ומפחיד, הנשמע כאילו הוא רוצה באבדן הזולת. שלטת תפישת עולם קודרת; האדם מוקף כוחות הרסניים. עולם החי והצומח, הנוף והעצמים הדומיים, כולם כאחד פועלים להשמדתו של האדם. כולם ניחנו ברצון להרע. ולא זו בלבד: כל מעשיו של האדם, מחשבותיו וכוונותיו, אף אלה מביאים, ברגע מסויים, לידי הרס ואבדון. סגנונו של עוז הוא מן היפים והעשירים בספרות העברית החדשה. איך בסיפוריו הראשונים ולא כלום מן הגמגום וחוסר הביטחון המלווה לעיתים קרובות יצירות ראשונות למחברן; תאוריו שלמים ואמנותיים למן פרסומיו הראשונים. שליטה זו בכלים הספרותיים נותנת משנה תוקף לתוכנם של הדברים. ניקח, לדוגמה, את הסיפור "אבן חלולה". שמו של הסיפור הוא דו-משמעי, כשם שגם הכותרת של הרומאן "מקום אחר" היא בעלת כמה משמעויות. אבן חלולה מונחת בטברו של האקוואריון של בתיה פינסקי. האקוואריון עם הדגים שבו הוא מרכז עולמה ההולך ומצטמצם של בתיה פינסקי האלמנה המזדקנת. והרי אפשר לראות את כל הוויתתה של האלמנה כאבן חלולה זו, שכבר נחרקנה מכל תוכן של ממש. אפשר היה, אולי, להמשיך בפירושים: הנה אנו שומעים על אבראשה פינסקי, שמת שנים הרבה לפני התחלת הסיפור. אבראשה לא מת מיתה שלוה במיתו. במלחמה נפל. ובאיזו מלחמה? במלחמת האזרחים בספרד. דומני שלא במקרה בחר המחבר דווקא במלחמה רחוקה זו, שוודאי לא השפיעה במישרין על המציאות הארצישראלית; ושלאור ההתפתחויות הפוליטיות לאחר מכן, איבדה הרבה ממשמעותה המלהיבה. אמנם, גדולים ומבינים ראו במלחמה הספרדית אומבשר רעה; ובאה מלחמת העולם השנייה והוכיחה כי חרדתם היתה מבוססת; אך, בכל זאת, האם ההתנדבות למען הרפובליקה הספרדית היתה באמת חובתו הראשונה, החשובה ביותר, של חבר קיבוץ ארצישראלי? האם לא נשארה כל משימה בקיבוצו שלו, בארצו שלו ובשליחות עמו? מכל מקום, זכרו של אבראשה פינסקי הוא לתפארת לקיבוץ. בהזדמנויות חגיגיות מזכירים את שמו. כמו, למשל, ביום סיום מלחמת העולם השנייה:

"פאליכס נשא נאום קצר ונוקב והעצים בנו את הכרת גדולתו של היום. מתוך כובד ראש נלהב תיאר פאליכס את פני העולם המטוהר העמיד לקום עתה על חורבותיהם של כוחות-הטומאה. דוק של דמעות ניצנץ בעיניו של פאליכס שעה שהעלה, בין השאר, את זכרו הקדוש

של אבראשה פינסקי חברנו ששילם בדמו בעד המעמד הזה ולא זכה לחוג עמנו את גדולת היום.

בתיא פינסקי נקראה אל הרחבה, ופאליכס ענד על דש שמלתה הכהה את תווית הנצחון. בקול רוטט אחל לה שתזכה לחנך את היתומה ברוח חזונו של אבראשה המנוח. "

ניסוחו של הסופר אינו מותיר ספק ביחס לכוונתו האירונית. דבריו של פאליכס הם הפגנת חוסר התוכן של מטבעות הלשון השחוקות. שוב ושוב נדחק בפנינו דימוי האבן החלולה, – הכל ריק ונעור מתוכן. עד כמה באמת אין משמעות לא במעמד החגיגי ולא בחייו ומותו של אבראשה פינסקי, מתברר לנו מעבר לכל ספק בהמשך הדברים. בתיא פינסקי, ששמרה אמונים עקרים לזכר בעלה הגיבור שנים הרבה, כשהקיבוץ עוקב אחר ערירותה במנוד ראש נוגה, בוחרת דווקא בלילה זה כמועד המתאים לסיום פרישותה הממושכת. בחירתה, אמנם, אינה נובעת מרצונה לחגוג את סיום המלחמה, – כי אם מרצונה לחגוג את מועד סיום מלאכת האקוואריון. וברור שהיא מתמסרת לזייגר, האיש שבנה את האקוואריון בחדרה, ואף הביא את הדגים:

"ללא אתראה כיבתה בתיא את האור הראשי והעלתה אור עמוס ומכושף בתוך מימי האקוואריון החדש. הדגים נחקהלו סביב האור בעליצות חנינית, והאלמנה נתייחדה עמם שעה ארוכה, מתעלמת מנוכחותו של זייגר. לבסוף החליקה לעבר אורחה הנדהם, גררה אותו ללא גינונים אל מיטתה ונתמסרה לו ללא אמירה וללא חיוך."

לשם הסבר יש להוסיף כי זייגר רחוק מלהיות כובש לבבות רומנטי. הוא "גוף כרסנני שעיר". "שיניו רקובות, צחוקו דוחה, וכולו שופע ריחות טבק וריחות של מאכלים מפולפלים." גם בלאו הכי ברור הוא, כי לא יפי גופו ולא יפי נפשו של זייגר הם שכבשו את לב האלמנה. התמסרותה היא סרת טעם וחסרת תוכן, שלב של התדרדרות. אם אנו מתבוננים בהתמסרותה של בתיא פינסקי הצעירה עדיין לזייגר מול אור האקוואריון החדש, ואם אנו מתבוננים באלמנה המזדקנת הלוכדת זבובים, מוחצת אותם בין אגודל לאצבע, משספת את בשרם באולר ומאכילה בעיסה זו, המעוררת תיאבון, את הדגים שבאקוואריון שלה – באמת אין אנו יודעים אל נכון, איזה מן המראות מבחיל יותר. עולמו של הקיבוץ קטן, ומעגל האנשים נסגר. בשעתו הועידו החברים את אלמנת אבראשה הגיבור לפאליכס, שהוא בלבד היה ראוי לכבוד גדול כל כך. בגלל התנהגותה של דיצה הקטנה, בתם של בתיא ואבראשה לא הסתדרו

העניינים כצפוי. פאליכס נשא את גרושתו של זייגר, ולאחר כמה שנים בילתה בתיה בחברת זייגר. אין צורך לומר, שמבחינה חברתית לא היה זייגר שקול כנגד פאליכס, והאלמנה אף לא נישאה לו. אין לומר, שהמתרחש נעלם מעיני הקיבוץ. "הקיבוץ נתוודע אל המתרחש תוך שעות מעטות. בשש בבוקר נראה זייגר מגיה, המום ומדוכדך, מחדרה של בתיה פינסקי. בשבע ושלושים בבוקר כבר היתה הבשורה באחרית מסלולה. אנשים אחדים בתוכנו, כגון פאליכס ואשתו, שהיא גרושתו של זייגר, קידמו את הבשורה בעליצות. נתנדפה זרותה של האלמנה, וצפייתה הסמויה באה על פורקנה השלם. על פי הרכילות המקובלת היה זייגר ראשון ולא אחרון."

לאור מה שנתרחש בליל חנוכת האקוואריון, מקבלים דבריו של פאליכס בערב שלפני כן טעם ספל ביותר; "זכרו הקדוש של אבראשה פינסקי, חברנו ששילם בדמו בעד המעמד הזה ולא זכה לחוג עמנו את גדולת היום" – אכן, אכן. ולא די בכך; באותו מעמד אחל פאליכס לבתיה "שתזכה לחנך את היתומה ברוח חזונו של אבראשה המנוח". בזמן שרותה בצבא היתה דיצה פינסקי מזכירתו של מארטין זלוטקיין. אחר שהשתחררה מן הצבא, נישאה למארטיין. מארטיין התפטר מצבא הקבע והפך איש עסקים. הזוג הצעיר מתגורר בפרנקפורט דווקא; מארטין זלוטקיין מכנה את מקום מגוריו "הסדר של ארעי ממושך". זוהי, ובכך תוצאת החינוך ברוחו של אבראשה המנוח. (אגב, נושא הישראלים היורדים המשתקעים דווקא בגרמניה, מעסיק את עוז גם ב"מקום אחר").

עמוס עוז מקפיד מאוד על הצורה והמיבנה; בסיפור "אבן חלולה" הכל מחושב היטב, ואין אף פרט קטנטן שאינו מכוון ואין לו משמעות ביחס למסגרת הכללית, למן הכותרת, שכפי שראינו, היא מתייחסת לא רק לאבן החלולה שבתוך האקוואריון, אלא אף במובן מושאל לכל המתרחש; ועד לסערה, המשמשת מסגרת, חיצונית כאילו, לעלילת הסיפור. עם פתיחת הסיפור אנו עומדים בשלב העולה בעליבוהו ובחלילות שבו על כל השלבים הקודמים בחייה של האלמנה הזקנה והבלה. לאחר הפרישות האצילית, ולאחר ההתפרקות הבהמית, בא תור הזיקנה והזכרונות. בתיה פינסקי מבקשת לדאוג עתה באמת לירושתו הרוחנית של אבראשה פינסקי. כלומר, היא מבקשת כי יוציאו לאור את רשימותיו הנושנות של אבראשה פינסקי. יש לה לאלמנה מכתב בענין זה מאבראמק ברט, מראשי הוצאת הספרים התנועתית --- "ראוי הדור הצעיר להכיר את הפנינים הנשכחות הקבורות ברשימותיו של אבראשה ---" כך כותב האיש החשוב. והאלמנה "מקרבת את המעטפה אל חותמה ומרחיחה בה שעה קלה. בשעת מעשה

היא מגיפה את עיניה בכוח, פיה נפשק קמעה וחושף שיניים אבודות, וטיפה של ליחה נתלית לה בחוד חוטמה. "תוך כדי קריאה מתברר לנו, שדאגת האלמנה אינה לרשימותיו של אבראשה. היא דואגת להקדשה. היא רוצה שהספר יופיע עם הקדשה על שמה; מאחר שאבראשה מת זה שנים רבות, ואינו יכול לכתוב את ההקדשה, הרי היא מנסחת אותה: "לרעייתי בתיה מוקדש הקובץ באהבה רבה ובהערצה גדולה". יחסו של אבראשה אליה באותן שנים מעטות בהן שהו יחדיו, היה לאו דווקא חדור הערצה גדולה, כפי שיכולים אנו לתאר לעצמנו. למעשה, יחסו אליה היה חדור "לגלוג דק". כדאי גם לציין, שלא בתיה פינסקי היא שעוררה את ענין הוצאת הספר. פאליכס השתדל אצל הוצאת הספרים התנועתית בענין זה. הוא גם שיקדים מבוא ביוגרפיה. הענין המטריד את האלמנה הוא, כאמור, ענין ההקדשה, ולא הספר כשלעצמו. וכאן אנו מגיעים למסגרתו של הסיפור: בלילה נתחוללה סערה כבדה, שגרמה נזקים לקיבוץ. בתיה פינסקי, שמינהגייהם של הבריות נהירים לה, מחליטה בלבה שלמחרת הסערה יבוא אבראמק ברט, שסקרן הוא ורוצה לחזות בנזקי הסערה. מאחר ולא ירצה להודות בסקרנותו, ימצא לו אמתלה, ויאמר שבא בענין עזבונו הרוחני של אבראשה פינסקי. והאלמנה מנסחת לעצמה מה תאמר בענין ההקדשה. שוב, הדברים מתגלגלים בדרך אירונית: אבראמק באמת בא, ובמכוניתו של מזכיר התנועה, כפי שציפתה האלמנה מראש. אלא שאין הוא זקוק כלל לאמתלה של שיחה עם בתיה פינסקי. כשזו מופיעה, אין הוא זוכר אותה כלל (הרי פגש בה לפני שנים רבות) וגם אינו יודע כלל במה המדובר; המעמד המשונה מוסף עוד עליבות על עליבותה של האלמנה. והיא חוזרת אל האקוואריון. כמו לכל הסיפור, כן גם לשורות החתמות יש משמעות כפולה:

"שקט גבישי ותכלכל ונדיר ירד על מקומו. האוויר נצטלל ונתמלא רכות מופלאה. תמתק לה מנוחתה ויניחו לה הצללים המבעיתים. ישוטו הדגים בשלום במצולות חלומותיה. אל יפקדה הדקלים ערופי הצמרת. אורחה אחרונה עוברת באבן החלולה. החשיכה קרובה."

האורחה האחרונה, העוברת באבן החלולה, היא לא רק שיירת הדגים השטים בקלילות נפלאה באקוואריון, נעים וחולפים בתוך האבן. אלה הם גם רגשותיה וחוויותיה של האשה הזקנה, העניינים האחרונים המטרידים אותה, לאחר חייה הריקים. ואילו החשיכה המתקרבת אינה אך ורק החשיכה היורדת על הקיבוץ בבוא הלילה, אלא החשיכה האינסופית העתידה לרדת בקרוב על חייה והווייתה של בתיה פינסקי.

ממילא מובן, שהמילים הרמות הבאות לכסות על מציאות שונה לגמרי, אינן מתייחסות רק לעלילותיה של בתיה פינסקי, אלא גם לסביבתה – הקיבוץ. אם בתיה פינסקי עצמה היא דמות חורגת שאין למצוא רבות כמותה, הרי פאליכס, למשל, הוא דמות מצויה. קאריקאטורה זו של דמות מנהיג בקיבוץ ודאי שאינה חביבה במיוחד. למעשה, מקבל הסיפור את משמעותו המוחצת לא בשל גורלה העלוב של האלמנה הבלה, אלא בשל ההשלכות על כל המתרחש סביבה. הקונפרונטציה החוזרת ונשנית של המילה היפה עם ההגשמה המציאותית אינה הוטוריסטית, אלא סרקאסטית. ואילו הרומאן "מקום אחר" שונה בתפישתו את הקיבוץ מן הסיפורים ב"ארצות התק". הנה פרט קטן אך מאלף: כמה דמויות מ"ארצות התק" חוזרות ומופיעות, בלבוש שונה במקצת, ב"מקום אחר". כך, למשל, מראה האלמנה פרומה רומינוב קווי דימיון בולטים לאלמנה בתיה פינסקי. קיים דימיון; ובצידו קיים שוני. פרומה רומינוב אינה מתוארת בצורה מבחילה כמו בתיה פינסקי. אין אנו מוצאים כאן פורקן מיני מכוער. ובעיקר: בפרומה לא דעך העניין בזולת. מלבד האהבה הגדולה שהיא משפיעה על בנה רמי, היא לעיתים עושה מעשה של טוב לב בלתי צפוי, כמו ביחס לנוגה חריש.

השוני בין שני הספרים מתבטא במישורים שונים, ביחס לכלל וביחס לפרט. ב"ארצות התק" אין אף דמות שכולה חיובית; ואילו נוגה חריש מ"מקום אחר" היא כל-כולה הוויה רומאנטית, ששום פגם אינו דבק בה. עלילת הספר מתרחשת בקיבוץ "מצודת רם". הקיבוץ מתואר בהרחבה, על כלליו, חוקיו ומנהגיו. יחסו של הסופר לקיבוץ הוא חצוי. ביקורת חברתית הריפה מזה ותיאורים אידיליים מזה, עלילה סוערת-אפלה מזה וסיום שלוו ורוגע מזה. אותה אמביוולנטיות מופיעה גם בתיאור האנשים. הנער אורן גבע, המגלה נטיות ברורות לפשע ולסאדיזם, מוצא לו לפתע פורקן בסידור אוסף הבולים שלו יחד עם גיא חריש. זיגפריד-זכריה ברגר, המופיע כשטן המסית והרוקס מזימות מקיאבליות, בסופו של דבר אינו מבצע ולא כלום מתכניותיו האפלות; הכל מתמוטט ככנין קלפים, וזכריה-זיגפריד מראה לפתע חולשה אנושית רבה. בעייתי במיוחד הוא תיאורו של ראובן חריש, "המשורר הרשמי" של הקיבוץ והתנועה. הדו-צדדיות מתגלה בסתירה שבין חולשותיו הגופניות לבין ההשקפות המוסריות הנעלות שלו. יש סתירה בין הטון האירוני, בו מצוטטים שיריו של חריש, שערכם הפיוטי מועט ותמימותם והתלהבותם רבה – לבין גישת המחבר לראובן חריש עצמו, כאל אדם חיובי ביסודו.

שמו של הקיבוץ, "מצודת רם", חופן בתוכו משמעויות שונות, רמזים שונים. הקיבוץ נקרא כך לזכר אחד מן המייסדים הראשונים, אהרון רמיגולסקי, אשר נורה ע"י ערבים כשעבד בשדה. היה זה קרבנו הראשון של הקיבוץ. ואין צורך לומר, ששמו של אהרון רמיגולסקי הפך לאות וסמל. אחיו של המנוח, צבי רמיגולסקי, משמש במשרה הרמה של מזכיר הקיבוץ בזכות הילת הזיכרון של האח. אולם, לרוע המזל, כאשר ותיקי הקיבוץ נזכרים בגיבור המפורסם, הריהם זוכרים כי הוא היה פחדן גדול. פרשה מיוחדת היא הסבת השמות ה"גלותיים" לשמות עבריים "מקוריים" מצלצלים. זהו נוהג מקובל עלינו, ואנו רואים אותו בדרך כלל, בעין אוהדת. אלא שכאן מתלווה לנוהג זה טעם לוואי אירוני: מאהרון רמיגולסקי, שלא היה גיבור, ל"מצודת רם"; מראובן הריסמן, כפי שהוא זכור לראשוני הקיבוץ, למשורר התנועתי ראובן חריש; שינוי השמות מכניס חיץ מסויים בין האבות לבנים; שם האב עזרא ברגר, ואילו הבן מתקרא תומר גבע, וכך הלאה.

גם שמו של הספר, "מקום אחר", עשוי רבדים רבדים. יש ש"מקום אחר" מוסב לגרמניה, הארץ הטמאה, שם נמצאת אווה, אשתו לשעבר של ראובן, ומשם בא עתה זיגפריד-זכריה ברגר ומטיל מבוכה בקיבוץ. ובכן, "מקום אחר" שיש לו אסוציאציות של לילות והרסניות, למן הרציחה ההמונית בימי המלחמה ועד לאפילוג הדוחה של מועדון לילה מוחזק ע"י ניצולי שואה וישראלים יורדים במינכן. אולם מקום אחר הוא גם מקום רחוק של זכרונות יפים ונהייה רומאנטית, מקום של ערפל רחפני, נוף אגמים, אור מעומעם, מקום שנוגה חריש מתאוה להימצא בו וזוכרת אותו כאילו מקיום אחר. מקום אחר היא לעיתים מצודת רם עצמה, לא מצודת רם כפי שהיא קיימת, אלא מצודת רם שבדימיון.

אם יחסו של עמוס עוז לקיבוץ הוא חצוי, ועולה לו בייסורים, הרי הופיעו בשנים האחרונות כמה סופרים צעירים, השוללים את הקיבוץ מכל וכל. סימפוטמאטיים הם שני סיפורים משל ראובן מירן יליד 1944, שהופיעו ב"קשת". כוונתי לסיפורים "אבא הולר עוזב" ו"כל שבת, אחרי ארוחת-בוקר". אם פעם היה הקיבוץ שם נרדף לכל הטוב והנעלה, הרי הקיבוץ בסיפורים אלה הוא מקור כל טומאה, חברה שטנית ועריצה, ששביב אור אין בה. בשני הסיפורים, מתעללת החברה הקיבוצית בגיבור (= אנט-גיבור מופרע; בסיפור הראשון זהו גבר, בשני – ילד. אך התעללותה של החברה השפויה כביכול מעוררת את השאלה, מי כאן באמת מופרע ומי כאן שפוי). שני הסיפורים הם קצרים, וההתפתחות הדראמטית על כן מהירה מדי, ולא תמיד משכנעת. במיוחד

ב"אבא הולר עוזב". אבא הולר הוא פרט חורג בחברת הקיבוץ, שהוא היה אחד ממייסדיו. אבא הולר ערירי, והקיבוץ מבקש לזווגו עם מישהיא. סירובו השקט אך העקשני של אבא הולר מרגיז את הקיבוץ. בעצם אין אבא הולר מתחנך משום נטיות הומוסקסואליות שבו, אך זהו עניין המתברר לקיבוץ הנדהם ואף לו עצמו במועד הרבה יותר מאוחר. בינתיים מסתכמים כל המאורעות הקטנים והגדולים בחייו של אבא הולר לספר אישום גדול אחד המתאסף בקיבוץ כנגדו. בזמן מלחמת השחרור הוא נפצע קשה, משום שיחזקאל שטיין "שעבר אחרי המלחמה לשרת בצבא הקבע וכיום הוא בעל מטעים באוסטרליה" שלח אותו למשימה קשה, כמעט בלתי אפשרית. לימים, זוכרים חברי הקיבוץ לא את העובדה שאבא הולר נפצע כמעט עד מוות, אלא שכל אנשי העמדה, לשם נשלח עם ארגז רימונים, נהרגו, מלבד אבא הולר עצמו, כמובן. הם נהרגו משום שכדור פגע בדיוק בארגז הרימונים שאבא הולר הביא עמו, וגרם להתפוצצות אדירה. בכל פרק מכריע בחייו נתקל אבא הולר ביחזקאל שטיין, העולה לגדולה בקיבוץ. מן ההערה הראשונית למדנו, שיחזקאל שהוא טיפוס קיבוצי חיובי כל כך, הוא עתה בעל מטעים באוסטרליה, ובעצם מלבד חוסר החיבה של המחבר אל יחזקאל, אין כל הסבר למיפנה זה. מכל מקום, יחזקאל שטיין הוא ששלח את אבא הולר בזמן המלחמה למוות-כמעט- בטוח. כעבור שנים, יחזקאל שטיין המגיע במפתיע לקיבוץ מכיוון שהוא עובר בראש פלוגתו בסביבה, מגלה את אבא הולך יחד עם הנער טוניו מן ההכשרה הרומנית, על גדות הבריכה. תגלית רבת חשיבות, שבעקבותיה טוניו תולה את עצמו ואבא הולר נשלח למחלקה הפסיכיאטרית בבית החולים. כשהוא חוזר מבית החולים, מסרב הקיבוץ לקבלו. בן שלושים-ושבע, עם מזוודה קטנה ביד, יוצא אבא הולר משער המשק. גשם יורד, והוא אינו יודע לאן פניו מועדות. למרות שאבא הולר מתואר כחריג באופיו ובמינהגיו, הרי אין ספק כי החברה הקיבוצית נהגה כאן ברשעות גמורה. תחילה באו העקיצות הקטנות, מתן העצות הבלתי רצויות; אחר כך – עיוות הולך וגובר של העובדות; ולבסוף – שלילת זכויותיו של הפרט ע"י החברה, תוך סילוף עקרון השוויון. אם בשעתו קבל דוד מלץ על כך, שהקיבוץ אינו מוכן לשמש מוסד סוציאלי ואינו רוצה לקלוט מקרים פרובלמטיים הראויים לרחמים, הרי שכאן מופיעה ההאשמה, שהקיבוץ מוכן לנדות ולסלק מתוך שורותיו חבר שעמל בהקמתו, ותיק ובעל זכויות לכאורה, ללא כל פיצוי והתחשבות, ובעצם ללא הצדקה מספקת, אך ורק מטעמי אוניפורמיות ונוחיות. ההקבלה שבשוני בין שתי ההאשמות מאלפת. מעניין לציין, שגם בסיפורו של אהרון מגד שציטטנו אותו לעיל, "בכ", מוצא

הגיבור עצמו בסוף הסיפור במצב העלול לכפות עליו לעזוב את הקיבוץ. אך מה שונות הן המסיבות. למרות שב"בכי" מדובר על קיפוח בקיבוץ, אין זכר לאותה רשעות מפעפעת.

קיצוני עוד יותר הוא הסיפור "כל שבת, אחרי ארוחת-בוקר". אם ב"אבא הולר עוזב" היה הקיבוץ חברה מרושעת, הרי כאן הקיבוץ הוא חברה פושעת. ברקעו של הסיפור יש רצח, שהקיבוץ כולו חיפה עליו. ויש התעללות סדיסטית בילד קטן, בנו של הנרצח. התעללות זו אינה חד-פעמית, אלא ענין שבהרגל, ואיש אינו טורח לעשות משהו בנידון:

"הילדים חגו כשיכורים על מורד הדשא והיו מכים בו ללא אבחנה. הגברתן שבהם החזיק בידו מפתח-צינורות שוודי כבד, ומדי פעם, כשהיה משלים את המעגל והיה מגיע תורו להכות, היה מניף אותו באויר ומנחיתו על גבו הדק והכפוף. השאר הסחפקו באגרופים ובמכות כף-יד שטוחות, מאלה שהרבו לראות באחרונה מבעד לחלונות חדר-האוכל, בסרטים שהוצגו שם לחברים מבוגרים בלבד. על הרוב היו גם הילדות משתתפות גם במעגל הזה, אף שחלק מהן, על-כל-פנים לא יכלו לשאת זאת למעלה מחצי שעה רצופה. אבל חמיד, כשעמד המעגל להתפור, היה הגברתן בן השמונה מניף את מפתח-הצינורות הגדול שלו וצועק: עוד סיבוב אחד, ניתן לו עוד סיבוב אחד, - וזה היה נמשך עוד כמה דקות."

התעללות קבוצת ילדים בילד אחד בודד אינה, למרבה הצער, תופעה נדירה. זה קורה בכל חברת ילדים, ויש להניח שגם חברות הילדים בקיבוצים אינן נקיות מחופעות אלה. אך יש, כמובן, שלבים. וההתעללות המתוארת בשורות אלה, של ילדים בני שמונה בבן גילם, חורגת מעבר לנורמות ההתנהגות של חברת ילדים נורמאלית. אגב, הילד בן השמונה, שכולם מכים בו, הוא ילד מפגר. לפי הרמזים המפוזרים בסיפור, הילד הוא מקרה גבולי, שפיגורו התפתח כאשר הוא התחיל לתפוש, בצורה עמומה, מה עשו לאביו. ואילו אותו ילד גברתן, המפליא את מכותיו במפתח-הצינורות הכבד, הוא קרוב לוודאי אחיו החורג אשר בעלה-של-אמו הרג את אביו. (שני אחים חורגים - האם אין פה השפעה מסויימת של "דרך הרוח"?) אולם המבעית כאן אינו העיניניים שמענים הילדים ילד אחד בודד, אלא יחסה של חברת המבוגרים לתופעה מזעזעת זאת. ביתר דיוק: חוסר היחס. שכך כולם עוברים על הענין לסדר היום. יש לפעמים איזה ניסיון חלוש להפסיק את ההכאה הסאדיסטית, לאחר שהילדים כבר ממילא עייפים. אך אף אחד אינו דורש מן הילדים בהחלטיות לחדול ממינהגם - והרי

אין להניח, שחברת מבוגרים מאורגנת אינה יכולה להשתלט על קבוצה קטנה של ילדים בני שמונה. משמע, הילדים מבטאים את הלך הרוח הכללי. הילד המוכה אף אינו מנסה להתחמק. אמו גרה לא הרחק ממורד הדשא שם היו מכים בו האחרים. אולם הוא לא נמלט לשם, משום ש"פעם עשה זאת, וכל החבורה רדפה אחריו, וכשנכנס פנימה החלו לרגום את הבית באבנים. זכר איך סתמה אז אמו את אזניה בחזקה, בכאב, ועצמה את עיניה."

באשר לדעתי הפרטית, הרי הסיפור פשוט לא מתקבל על הדעת. ברור שסופר אינו חייב להיות ריאליסט, ואף אינו מחוייב לתאר דברים שבאמת קרו במציאות; ואם הוא מתאר דברים שיש להם אחיזה כלשהי במציאות, הרי שאינו מחוייב למסור אותם בדיוק נמרץ כפי שנתרחשו. יחד עם זאת, סיפור חייב להיות סביר, בתוך הגבולות והמיגבלות שהסופר עצמו מעמיד. אפשר, למשל, לתאר עולם מפלצתי, הפועל לפי חוקים מיוחדים משלו – כפי שעשה זאת א. ב. יהושע ב"מות הזקן". לעומת זאת, אם סיפור מתרחש במפורש בקיבוץ, הרקע חייב להיות אוטנטי. כאן אין אנחנו חשים את הקיבוץ – איננו רואים את חדר האוכל, את מגורי הוותיקים, את הגינות ליד הבתים; איננו חשים בעייפות שלאחר יום עבודה; איננו חשים במתחים הרגילים שבין אנשים, החיים כל ימיהם בקירבה רבה מאוד; – דברים שאפשר לחוש בהם בכתבי שמיר וברטוב, מגד ועוז גרוע מזאת, בדמויות שבסיפורים אין חיים. לכן אינן משכנעות. האומנם ייתכן, כי אמו של הילד לא תקום אף פעם להגנתו? שהיא רק תסתום את אזניה בחזקה, כדי לא לשמוע את מטר האבנים הניתך על הצריף? עמוס עוז, למשל, מתאר בכמה מקומות ילדים אכזריים, אפילו ילדים על גבול הפשע – בתחום המסגרת הקיבוצית. ואין לומר שתיאוריו נעימים תמיד. אך הם משכנעים, כשם שמשכנעת התערבות המבוגרים שמסביב, נסיונות החינוך השונים שלא תמיד מצליחים, או דוגמה אחרת: בתיה פינסקי, ככל שתהיה משונה, הולכת לחדר האוכל בזמן. וכשהיא מזדקנת, ועסוקה באקוואריון שלה, מביאים לה את מנותיה מן המטבח. אבא הולר, כפי הנראה, אף פעם אינו אוכל, וכך גם שאר הטיפוסים הבלתי-חביבים שנתקלנו בהם בשני הסיפורים דלעיל.

ובמילים אחרות: אין אנו פותרים בעיות, אם אנו מעמידים את התיזה, שכל אנשי הקיבוץ כולם הם מלאכים גמורים. מצד שני, גם איננו פותרים בעיות, אם אנו מעמידים את התיזה, שכל אנשי הקיבוץ כולם רשעים אטומי לב.

בשנים האחרונות החלו לכתוב מבני המייסדים, אשר נולדו בקיבוץ וגדלו בו, כמו, למשל, עמוס רודנר (יליד 1934). עד עתה פירסם רשימות

הומוריסטיות וסאטיריות. הסיפור הקצר (או הקצרצר) "גבעת העזים" מספר על ייסודו ועל סופו של הקיבוץ "כלום אתמול". שמו של הקיבוץ מדבר בעדו – הוא מביע את הלך רוחם של החלוצים הצעירים, המבקשים להתחיל הכל מחדש; בדרך סאטירית, יש בו גם חזון עתידו של הקיבוץ הצעיר, שהוויתו קיקיונית. "כלום אתמול" נבנה על גבעת העזים, וכעבור שנים שוב רועות העזים במה שהיה פעם חצר המשק. לא רק כל מה שהיה בעבר הוא בחזקת "כלום אתמול" לחברי הקיבוץ; הקיבוץ כולו, בסופו של דבר, הוא בחזקת "כלום אתמול" לגבי הרועה הערבי הזקן והעזים שלו, שהיה במקום לפני הקמת "כלום אתמול" והחזור לרעות את עיזיו לאחר שאחרוני המתיישבים עוזבים את הגבעה. הסיפור הוא, כאמור, קצר מאוד. לא מדובר כאן בגורלות אנשים שונים, אלא בגורלו של מקום. לכך גם אין כאן מקום לפיתוח אופי, לתיאור קונפליקטים אישיים. העלילה, בקיצור, היא זאת: אחד החברים, יוסי, שנראה היה תחילה כבחור שקט ונוח לבריות, לוקה לפתע באידיאה פיקס. הוא רוצה שהקיבוץ יקים מוסך גדול בשולי הכביש, העובר למרגלות הגבעה. הימים הם הימים האחרונים למנדט הבריטי, ויוסי רואה בעיני רוחו את המוסך העתיד לקום כמרכז של ריגול וגילוי ידיעות סודיות – הרי נהגי הצבא הבריטי יעברו שם מידי יום. כדרך העקשנים הנודניקים, מצליח יוסי לבסוף לגייס תומכים לרעיונו. כמובן שהקיבוץ עצמו מתנגד תחילה התנגדות מרה – משום שברור לכל אחד כי המוסך לא יהיה רנטבילי. אך ראש שירות הידיעות של ה"שורה" מתחיל להתעניין ברעיון, מטעמים בטחוניים. אמנם בינתיים קיבל יוסי תשובה לפנייתו גם מן האנגלים שליטי הארץ, המצטערים שמנימוקי ביטחון לא יוכלו להשתמש במוסך. תשובה זו כפי הנראה אינה ידועה לראש שירות הידיעות של ה"שורה", וגם לא לאחרים; ויוסי בעצמו כפי הנראה מיהר לשכוח אותה; מכל מקום, היא אינו מתחשב בה בפיתוח תכניותיו. בקיבוץ ניטש הוויכוח זמן רב; הוא מקבל אופי אידיאולוגי. יוסי והתומכים בו מופיעים בשם האידיאל האנטי-תועלתני, בשם טובת האומה שלמענה יש להקריב קרבנות. "ואכן, ביום בו עזב אחרון החיילים הבריטיים את הארץ, ירדה קבוצת חברים, ויוסי בראשה, להתחיל בחפירת היסודות למוסך." הכביש היה שומם לגמרי. הבריטים שכבר לא היו בארץ ממילא לא יכלו לנסוע בו, ואילו התחבורה העברית עקפה את הכביש ונסעה בכביש המקביל לו מסוג ב' מחמת אש הפורעים הערביים מן הכפרים הסמוכים. אש זו נפתחה אף על חברי הקיבוץ הנלהבים לבניית המוסך, ואחד החברים נהרג במקום. "עבודת הבנייה שלא החלה שבתה

עד לסיימה של מלחמת-הקוממיות". לאחר סיום המלחמה, מרחיבים ומשפצים את הכביש – אך לא את הכביש העובר למרגלות הקיבוץ, אלא דווקא את הכביש השני, מסוג ב', העוקף אותו. אולם לא איש כיוסי יירתע. הוא דורש בכל תוקף להקים סוף סוף את המוסך, למען טובת העם והמדינה, ולהנצחת שמו של חבר הקיבוץ שנספה, ומי זה ירצה להוכיח עצמו ערל לב ולטעון שאותה החלטה ישנה היתה מבוססת על מציאות שונה לגמרי בארץ, על נוכחות הצבא הבריטי; שבכביש לידו מבקשים להקים את המוסך, כמעט שלא נוסעות מכוניות; ושבקיבוץ אין לא מכונאים, לא נהגים, ולא אנשי-מקצוע המסוגלים להקים ולנהל מוסך? כמובן שטובת האומה מנצחת את טובת הפרט; המוסך מוקם, והולך מדחי אל דחי; המעשים הדון-קישוטיים הולכים ומתגבבים; טובת ההנאה שיוסי מפיק מן התועלת הלאומית, הולכת וגדלה – מידי פעם הוא נשלח לחוץ-לארץ, לצרכי המוסך; הוא זוכה במכונית יפה, על חשבון הציבור, כדי לעסוק ביהר הצלחה בבעיות המוסך. והסוף – על הסוף הלוא כבר דיברנו. הקיבוץ נהרס מבחינה כלכלית, החברים עוזבים, והרועה הערבי חוזר למקום לרעות את עיזיו.

כאן, שוב, אנו נתקלים בלגלול על "הפרות הקדושות". ניצול הסיסמאות המקובלות ע"י משוגע לרעיון אחד המדביק בסופו של דבר את הסביבה. החשש לדבר בשם השכל הפשוט כנגד האידיאל האמוציונאלי הורס קיבוץ שלם. הסיפור כתוב בסגנון עליז, ובהגזמה-שבמתכוון; אין כאן זכר לקדרות והכבדות שבסיפורי עוז, או לריאליזם המר שב"לב חכמים", או אף לעצבות שבסיפורי מגד, אותם היזכרנו; מבחינת הצורה אין יומרנות יתרה – זהו ספק סיפור, ספק רשימה; אך הנקודה, אתה הדגיש המחבר, היא נקודה מהותית ביותר. זוהי הומורסקה, שבחלקה היא כה קולעת, עד שהיא הופכת לרצינית. אפשר היה להוסיף ולמנות עוד סופרים. בין הצעירים הכותבים על הנושא, אפשר להזכיר את יואב הלוי, ועוד רבים. מכיוון שהתרכזתי במיוחד בנושא הקיבוץ בספרות בשנים האחרונות, לא הזכרתי, או שהזכרתי רק בחטף, סופרים קשישים יותר וידועים שכבר הירבו מבקרים להפוך בכל האספקטים הנמצאים והבלתי נמצאים ביצירתם. נכתב בספרותנו הרבה מאוד על הקיבוץ, ואין כל אפשרות לכלול הכל במאמר אחד. ניסיתי, על כן, לברר כמה גישות עקרוניות אל הקיבוץ אצל סופרים שונים. רמתם האמנותית של היצירות שהזכרתי אינה אחידה; חשיבותם של הסופרים אף היא שונה מאוד. בכל זאת, נראה לי שיש מקום לכמה הכללות (שכדרך ההכללות, יש בהן בהכרח מידה של פשטנות יתר). קיים הבדל בגישה בין אבות לבנים, בין מייסדי הקיבוצים לבין בני

הקיבוצים. אמונתם של המייסדים בעתידו של הדור השני היא שלמה יותר ותמימה יותר. אין גם כל טעם להכחיש, שלאחר הקמת המדינה עבר עלינו משבר ערכים, ששרשיו נעוצים בפער הנצחי שבין חזון להגשמה. משברי האמונה שפקדו את כל המדינה, לא פסחו גם על הקיבוץ. אין לי כל ספק, שעצם קיומה של ביקורת, בכל שטח שהוא, היא עניין-רצוי כשלעצמו ועדות לדמוקרטיה. מהו הגבול בין ביקורת להשמצה - זהו עניין שעל כל סופר וסופר להכריע בה בכוחות עצמו, ושוב, עצם העובדה שסופרים ואמנים כה רבים נמשכים אל נושא הקיבוץ, וזאת למרות שאוכלוסית הקיבוץ מהווה רק אחוז קטן בתוך אוכלוסית המדינה - מעידה כאלף עדים על חשיבותו של הנושא, ועל הזיקה הישראלית המיוחדת שבו. אגב, גם מבקרים מן החוץ, שישבו בארץ תקופת-מה, כתבו על הנושא, לייצוא. אחד המפורסמים שבהם, ארתור קסטלר, עורר פולמוס חריף עם הרומאן "גנבים בלילה" (1946). הפולמוס, אמנם, החיחס בעיקר לא לתיאור הקיבוץ שבספר (שנכתב ברוח אוהדת), כי אם לנושא אירגוני הפורשים, אצ"ל ולח"י. אך הספר, הכתוב אנגלית במקורו, וודאי שאינו שייך למסגרת הספרות העברית, אלא למסורת ספרותית שונה לגמרי, גם אם הוא נכתב ע"י יהודי ועל רקע ארצישראלי.

אין ספק, שהשיתוף המרחיק-לכת המותנה בחיי הקיבוץ דורש הרבה ויתורים מן היחיד, ומעמיס על כתפיו דרישות מוסריות וחברתיות. אך לא תמיד ההתגשמות למעשה יכולה לעמוד בדרישות. שיתוף היתר מוליד מתחים וחיכוכים קטנוניים. משהו על הדיסהרמוניה הקטנונית הזו אנו מוצאים כבר ב"מעגלות" לדוד מלץ, חבר קיבוץ בעל ניסיון רב-שנתי. כמה מן המתחים הללו, האורבים מתחת לפני השטח, כסדקים באגם מכוסה קרח, מתוארים לראשונה תיאור אמנותי ב"הוא הלך בשדות". אהרון מגד, הרואה בקיבוץ אידיאל נערץ, מגלה אף הוא צרימות קטנות יותר וגדולות יותר בעולם זה שהיה חייב להיות כולו טוב. ברטוב מתאר ב"לב חכמים" תוך השלמה עצובה את חוסר האפשרות להגשים את כל האידיאלים מבלי התחשבות בחולשותיו הגופניות והנפשיות של האדם. ואילו הסופרים הצעירים הם המעמידים סימן שאלה גם במקום אחר. אם ברטוב היה סבור בסיפורו שהאידיאלים היו טובים, והבעיה היא חולשתם של בני אדם שאינם יכולים להגשימם עד הסוף, הנה מעמיד עוז את האידיאלים עצמם בצורת גרוטסקה ריקה ונעורה מתוכן (יש לחזור, כי כך הוא הדבר ב"ארצות החץ", אך לא ב"מקום אחר").

ברור שהספר האחרון על הנושא עדיין לא נכתב, והמילה האחרונה עדיין לא נאמרה. ישנן כמה נקודות שזכו עד כה לטיפול ספרותי על קצה המזלג, ובוודאי

יימצא מי שיכתוב עליהן בעתיד: למשל – ההווי באותם קיבוצים בצפון, שמשך כל השנים למן מלחמת השחרור ועד למלחמת ששת הימים היו נתונים בתנאי מלחמה, שעה שמרבית אוכלוסית ישראל חיתה בתנאי שלום יחסיים. למרות כל הדיבורים היפים על אחדות האומה ועל הנטל המתחלק במידה שווה על כולם, הרי אותם קיבוצים סבלו יותר מאשר האזרחים האחרים. זוהי נקודה אחת מרבות, שניתן היה עוד לייחד עליה את הדיבור.

ובעתיד? אין כאן מקום לנבואות בטוחות, אך נראה שבעקבות המלחמה האחרונה אנו נתונים בקלחת סוערת של פולמוס אידיאולוגי ומדיני, אשר וודאי יטביע את חותמו גם על הנושא שדנו בו בדפים אלה.

ניסן-אייר, תשכ"ח

הערות לאידיאל והגשמתו – היחס המשתנה אל הקיבוץ בספרות הישראלית

1. הוא הלך בשדות, מאת משה שמיר, 1947.
2. ארצות התן, מאת עמוס עוז, הוצאת מסדה, 1965.
3. אפרים חוזר לאספסת מאת ס. יזהר הופיע לראשונה ב"גליונות" כרך ו', תרצ"ח.
4. השער נעול, מאת דוד מלץ, ספריה לעם בהוצאת עם עובד, ת"א, 1959.
5. לב חכמים, מאת חנוך ברטוב, ספרית פועלים, 1962.
6. חדוה ואני, מאת אהרון מגד, 1954.
7. ישראל חברים, מאת אהרון מגד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1963.
8. מקום אחר, מאת עמוס עוז, ספרית פועלים, 1966.